

N. S. ÖRİK ve F. C. GÖKTULGA'DAN TÜRKÇE SÖZLÜK İÇİN KATKILAR

Nevzat Gözaydın

■ Edebiyat tarihimizde güzel eserleriyle yer alan Fahri Celâl Gök-tulga (1895-1975) ile akramı Nahid Sırrı Örik (1894-1960), son günlerde okuduğum yazarlarımızdandır. *Türkçe Sözlük*'teki eksikleri tamamlamak amacıyla taradığım üç eserde bulduğum örnek cümleleri anlamlarını da açıklayarak ve yazarların kendilerine has olan cümlelerini hiç değiştirmeden aşağıda gösteriyorum.

acı patlıcanı kırağı çalmaz: Sözlüğümüzde örnek verilememiş: “Acı patlıcanı kırağı çalmaz derler, rahmetli anam muskasını vermişti, öyle değme şeytandan korkar mıyım?” (FCG-EM/I19)

ağzı sıkı ol-: *TS*'de sadece (ağzı sıkı) maddesi var, (ol-) fiiliyle biçimi verilmemiş: “Ertesi akşam vapurda dalgındı. İki, üç gün üsteledim bilirim ağzı sıkıdır.” (FCG-EM/5)

ağzının içerisi (içi) kara ol-: Sözlüğümüzde sadece (ağzı kara) alınmış, iki anlam verilmiş ancak örnek cümle bulunamamış. Bunun ayrı bir madde içi olarak alınması gerekir. Anlamını da ‘dedikoducu, fitneci, gammaz’ olarak verebiliriz: “İkisini de pek yakından tanımakla müfthahir hanımlar, kadın için yegâne kusur olarak ağzının içerisini kara bulurlardı.” (FCG-EM/51)

alâfransez: Anlamı ‘Fransız biçimi, Fransız gibi’dir; “Alâfransez kesilmiş sakalını sarı, uzun örümcek bacakları gibi meharetli parmakları arasında çekiştirerek...” (FCG-EM/109)

alamanacı: ‘Alamana kullanan, alamana ile balık avlayan’ anlamındadır: “Biçare, bazan edilen ricayı, geçtiği bir iskelede unuttur, olmayacak bir yerden, alamanacılara yalvara yalvara biner, herkesi memnun etmeğe çalışırdı.” (FCG-EM/4). *TS*'de bulunmuyor.

alelekser: *TS*'de (alel) ile başlayan sekiz madde başı var, bunun da alınması gerekir. Anlamı 'çoğunlukla, genellikle'dir: "Geceleri Celâl o derecede geç gelir ki, roman okumaktan bezer, uykuya dalar, geldiğini alelekser fark bile etmem." (NSÖ-YOK/42)

âlet işler el öğünür: "Âlet işler el öğünür, muhtasar dükkancığı iki avucunun içinde, Boğazın dolaşmadığı köyü, kalmazdı." (FCG-EM/3) Örnek cümlesini vererek geçelim.

alil ol-: *TS*'de madde başı (alil) var, fiilli biçimi yok: "Annem ... bu güzelliğini de, hemen hemen ellisine, birbirini takip etmiş hastalıklar yüzünden âdeta alil oluşuna kadar kısmen muhafaza edecekti." (NSÖ-EZKA/121)

amelimanda: Anlamı 'sakat, hareketsiz, hasta' olan bu kelime *TS*'de yok: "İkisi beraber, evdeki amelimanda birkaç halayıkla kapanıp kaldılar." (FCG-EM/68) Aslı (amelimande) olup başka bir yerde yazar doğru biçimiyle vermiştir.

âram ver-: Farsça kökenli bu kelime 'huzur, rahatlık, dinleniş, sükûnet' anlamlarına gelir; sözlüğümüzde yer almıyor: "Bu derdi, içinde duymamak kim bilir insana ne bitmez, tükenmez bir âram verir." (FCG-EM/21)

âşıkdaşlık et-: *TS* doğru olarak (âşıktaşlık) biçiminde vermiş, fiille olan biçimine de örnek cümle bulunamamış: "Ben sana neleri lâyük görmezken sen bula bula böyle bir zurnacı ile âşıkdaşlık et!" (FCG-EM/41)

ateş bacayı sar-: Örnek verilmeden geçilmiş: "Fakat, ateş bacayı sarmadan, bu tehlike hakkında kendisiyle konuşmak faydalı olabilirdi." (NSÖ-YOK/53)

avniye: 'Eskiden giyilen, yağmurluk görevini de gören bir tür asker kaputu' anlamındadır: "Muhakkak günü geçmiş, kirli bir gazeteyi, kırk senelik avniyesinin cebinden çıkarır, okurdu." (FCG-EM/72)

bîzeban: 'Dilsiz' anlamında Farsçadır: "Bazan, bayramlara yakın yazıhaneye mutlaka uğrardı. Şöyle bîzebanlar kaidesi üzere kûşei çeşmiyle bakardım." (FCG-EM/3)

bin türlü: *TS*'dekinden farklı olarak sıfat kullanımına örnek bulunamamış: "Koluma girmiş, bin türlü gevezelik yaparken birdenbire, sar'a hamlesine tutulmuş gibi beni bıraktı; sağa sola gidecek oldu." (FCG-EM/108)

boğaz ol-: Daha çok halk arasında kullanılan bu deyim anlamı 'gebe kalmak'tır ve yazarımız da bunu o anlamda kullanmış: "İkisini bir mektebe yollamıştık, soframıza alırdık, boğaz oldu idi de hepimiz deli oluyorduk. Vakıa gelinlik çağına gelmişti." (FCG-EM/22)

boysuzca: *TS*'de bulunmuyor. Anlamı 'kısa boylu'dur: "Karaca kuruca, boysuzca ve çirkince bir çocuk olduğu için ..." (NSÖ-EZKA/61)

bölük börtük: 'Parça parça, taksit taksit' anlamına geliyor: "Gelir, eli ile alırdı. Ne miktar aldığını bölük börtük ödemesinden anlardım. On lira, onbir lira..." (FCG-EM/3)

canane: 'Sevgili hanım' anlamında olup *TS*'de bulunmuyor: "Ancak şunun farkındayım ki, Hasan Arif kart kariya cânanesinin anası diye hürmetler ediyor, bir dediğini iki etmiyor." (NSÖ-YOK/56)

cıvıklığa düş-: "Hafif makamlarda, hem alafrangadan hem halk şarkılarından ilhamlar alarak, cıvıklığa düşmeksizin ... şarkılar vücuda getiriyordu." (NSÖ-YOK/23) Anlamını 'basitliğe kaçmadan, sululuk yapmadan' olarak verebiliriz.

cihani âlem: 'Bütün dünya, herkes' anlamına gelir: "Kırk senedir, onu cihani âlem bilir, hakkında hüsnü şahadet ederdi." (FCG-EM/4)

devletli: Örnek cümlesi eksik kalmış: "Bu hanımefendi yaşlı bir dul kadın olup devletli biraderi de çoktan ölmüşmüş." (NSÖ-EZKA/14)

duasını yap-: "Dedemin traşı da galiba sinek kaydı nev'inden olmadığı için kendisini cezalandırmayı münasip bularak, 'Nafiz bey sakal koyvermiş, bunun duasını yapalım!' deyince biçare büyükbabam tabii ağız açamamış." (NSÖ-EZKA/55) 'İslami inanışa göre, bir kişinin Hz. Muhammed'in sünnetine uyararak sakalını uzatması sebebiyle yapılan dua' anlamına gelmektedir. İkinci bir anlamı da 'geleneksel olarak bir ölünün ardından kırkıncı günü dualarla anılması'dır.

eli armut, ağzı bergamat devşir-: Sözlüğümüzde bu deyim bulunmuyor. Anlamının 'boş durmamak, sürekli vurup sövmek' olması uygun düşecektir: "Keratayı aldım, deniz kenarına götürdüm. Aldım ayağımın altına... Lâkin onun da eli armut, ağzı bergamat devşirmiyor ya, bir temiz dövüş-tük." (FCG-EM/38)

eli kanda ol-: 'Çok zor durumda bulunmak, büyük sıkıntı içinde olmak' anlamına gelen bu deyim, *TS*'de iç madde olarak bulunmuyor. Yazarımızın iki ayrı örneği durumu daha da açıklıyor: "Eli kanda bile olsa, tanıdığı yaşlılara, önünden geçerken el işareti verir, hastaları işmar ile sorardı." (FCG-EM/4) ile "Şermin diye bağırdı mı, yavrucağızın eli kanda olsa yetişmiye mecbur... Hele ses vermesin de bak." (FCG-EM/15)

emîrin iti gibi: *TS*'de bu ibare yoktur: "Yarabbi sen bilirsin; emîrin iti gibi sokaklarda sürün..." (FCG-EM/46). Anlam olarak 'perişan, zavallı, başıboş,

güçsüz' diyebiliriz. Halk arasında daha çok (üşümek veya titremek) ile kullanılır.

eteğini öp-: Sözlüğümüzdeki iç maddede (yaltaklanmak, dalkavukluk etmek) denmiş ve örnek verilmemiş. Anlama uygun düşen ve (birinin) eklenmesiyle başka bir iç maddeye şu örnek uygundur: “Yarın eteğini öpecek olan bu garsonlarla laubali olmak istemiyordu.” (NSÖ-YOK/47)

etek öptür-: Örnek cümleye göre, sözlüğümüzün verdiği anlamdan daha farklı bir anlamı olan bu deyim ‘hâkimiyetini kabul ettirmek, sözünü geçirmek, bağlılığını gösterenleri kabul etmek’ anlamına gelmektedir: “Hele odalık olduktan sonra hamile kaldığı takdirde kendini nikâh ile mutlaka aldıracağını düşünüyor, ondan sonra da bütün hüküm ve nüfuzu yaşlı ortağının elinden alarak cariyeye ve kalfalara etek öptüreceğini hayal ediyordu.” (NSÖ-EZKA/23)

fürumaye: ‘Aşağılık; mayası bozuk, kötü olan’ anlamına gelen bu söz *TS*’de bulunmuyor: “Biz öyle fürumaye kadınlardan değiliz, soydan soptan hanımefendiyiz, dediğini duymuş.” (NSÖ-EZKA/149)

galiz: Sadece, örnek cümleyi verip geçelim: “Dedemi Fehime Hanım’dan soğutan, kendisine ısındırmayan şey en ziyade bu kaba dil ve galiz cehil olmuştur.” (NSÖ-EZKA/89-90) Sözlükteki anlamlara bu örneğe bakarak bir de ‘berbat, çok kötü’ anlamları eklenebilir.

geçiniş: “Bu ne mükemmel bir geçiniş tarzıydı ki, onu böyle rahat ettiriyordu?” (FCG-EM/21) örneğiyle yetinelim.

giran gel-: Farsça kökenli bu deyim anlamı ‘sıkıntı vermek, ağrına gitmek, zor gelmek’tir ve sözlüğümüzde yoktur: “Masraf bir şey değil, paket yapıp göndermek, postaya vermek bize giran geliyordu.” (FCG-EM/9) Sözlüğümüzdeki (giranbaha) aynı sözden türemiştir.

hakarete uğra-: İç madde olarak alınması gereken bu deyim anlamı ‘aşağılayıcı veya küçültücü bir muameleyle karşılaşmak’tır: “Altı ay kadar evvel pazar günleri gündüzün çaldıkları Çubuklu bahçesinde kendisinden uğradığı hakareti asla unutmamıştı.” (NSÖ-YOK/28) Burada geçen (gündüzün) madde başı olarak da sözlüğe alınması gerek. Anlamını da ‘gündüz saatlerinde’ diyebiliriz. *TS*’de yoktur.

hanendeliğe gir-: ‘Hanende olmaya başlamak’ anlamında olup sözlüğümüzde bulunmamaktadır: “Sadece komşu toplantılarında mazhar oldukları tebrikler ve takdirlerden cesaret alarak hanendeliğe giriyorlardı.” (NSÖ-YOK/26)

haşı: Arapça kökenli bu sözün anlamı ‘huşu duyan, huşu içinde bulunan’dır ve sözlüğümüzde yoktur: “Hangi iradesi kuvvetli adam vardır ki dimağının onun karşısında balmumu gibi eridiğini hissetmez? Ta... iliklerine kadar titriyerek büyük zelzelelerin korkusu ile korkak, haşı, mütesaddi diz çöker.” (FCG-EM/109) Burada geçen (mütesaddi) ise ‘başını eğen’ anlamındadır. *TS*’de yoktur.

hıncıre: ‘Hıncır kadın’ anlamına gelir: “Bir huyu daha var, kapıları dinliyor. Bak dur, kör olası yine orada, seyret, şimdi hıncıreye ne oyun edeceğim.” (FCG-EM/70)

hocavari: ‘Hocaya yakışır biçimde, hocanın yaptığı gibi’ anlamı taşıyan bu söz sözlüğümüzde bulunmuyor: “Arkasında yine acem sakalı renginde pardesümsü bir şey; elde bir şemsiye, şemsiyeyi de tam orta yerinden hocavari tutmuş.” (FCG-EM/69)

hoşuna gel-: Daha çok halk arasında kullanılan bu deyim anlamı ‘hoşlanmak’tır: “Peşkiri kaç aaldın? Hoşuma geldi, ben de aradım abdest mendili olur diye... Böylesini bulamadım.” (FCG-EM/112)

hüsnüşahadet: Sözlüğümüzde (hüsnü) ile başlayan tamlamalar arasında bulunmuyor. ‘İyi tanıklık’ anlamındadır: “Kırk senedir, onu cihanı âlem bilir, hakkında hüsnü şahadet ederdi.” (FCG-EM/4)

hüve hüvesine: Arapça bu ibare ‘tamamı tamamına, tıpatıp’ anlamındadır: “Bu küçücük hanım kıza ben ne yapabildim? Elimden ne gelirdi sanki? Ortada hüve hüvesine bir aşk vardı.” (FCG-EM/63)

idare: Sözlüğümüzdeki anlamlardan altıncısına örnek bulunamamış: “Odanın kapısını şiddetle açtı. Dışarıdaki idareden daha kuvvetli bir lamba ziyası ev sahibinin gölgesini sofanın ötelere kadar götürdü.” (FCG-EM/103)

kanı kayna-: Sadece örnek verelim: “Çocuk dünyaya geldikten sonra Allah bilir ya kanım kaynadı. Kanım kaynadı diyorum size, ayıp değil ya, anası ne olursa olsun, evlâdımı severim.” (FCG-EK/36)

kapısına balta ol-: ‘Sürekli olarak evi çıkarı için ziyaret etmek, asalaklık yapmak’ anlamındadır: “Meğer Beygigülü Şevket kapısına balta olmuş, kendine zorla metres edinmiş.” (FCG-EM/13)

kemençe vi: “Ey kemençe vi bey, kuzum, şöyle ufaktan bir taksim.. Ne olursa olsun, hicaz, uşşak...” (FCG-EM/131) Örnek cümleye bakarak ‘kemençe çalan kişi’ anlamını verebiliriz.

kısrırgan-: “Eh, ne denir, kısmet imiş, adamcağız düğünü de kısrırganmadan yaptı, neme lâzım...” (FCG-EM/24) örneğini verelim.

kulağı delik: Örnek cümle bulunamamış: “Kedilerden nefret ettiği, şehirde kulağı deliklerin, hatta pek de delik olmayanların malumlarıymış.” (NSÖ-EZKA/43)

kuşe-i çeşm: ‘Göz ucu’ anlamına gelir. Örnek için bk. **bîzeban**.

lakonizm: Sözlüğümüzde (lakonik) var ancak bu madde başı yok. Anlamı ‘lakoniğe uygun’ diyebiliriz: “Ah, uzun konuşmaya ne hacet, lakonizmi bu kadar iyi bilir bir genç kızın karşısında şaşırmanın imkânı yoktu.” (FCG-EM/60)

leblebiden nem kap-: Sözlüğümüzde bu deyim bulunmuyor. Daha çok bilineni (buluttan nem kapmak) var ve örnek cümleyi de A. Ş. Hisar vermiş. Aynı anlama gelen bu deymi ise yazarımız şöyle veriyor: “Leblebiden nem kapar tabiatın bir zerresi bile onda olsaydı sigarasını öyle o kadar ağır ağır yerleştirir miydi?” (FCG-EM/21)

mephut: *TS*’de yer almayan bu Arapça sözün anlamı ‘şaşkın, hayran, şaşır-mış’tır: “Ben, mephut, bu yanmış belâğatin karşısında inanmaya inanmaya dinliyordum.” (FCG-EM/61) ile ikinci örnek cümlesi; “Dalgın, mep-hut, hep bana bakıyordu, onun için varlık diye ben vardım.” (FCG-EM/64) Kelimenin aslı (mebhud) biçimidir.

mizaçça: Anlamı ‘mizaç bakımından, yönünden’ olan bu kelimeyi sözlüğümüz almamış: “O tarihlerde ancak mizaçça biraz serkeş olan genç kızların temin ettikleri hak gereğince, kendisine sade bir fotoğraf göstermekle yetinilmiş.” (NSÖ-EZKA/122)

muhibbe: ‘Seven hanım’ anlamına geliyor, *TS*’de yok: “Tanıdıklarına selam veriyor, yanındaki muhibbeler ile çapkınca fısıldaşıyor, fıkırdayarak gülüyordu.” (FCG-EM/87)

muhtel: *TS*’de yok. Anlamı ‘kötüleştirmiş, bozuk, berbat’tır: “Muş’ta sıhhati büsbütün muhtel olduğu için bu azil Ahmet Nafiz Paşa’yı fazla müteessir etmemiş.” (NSÖ-EZKA/94)

mukdim: “Bu kadar mukdim, bu kadar sebatlı, bu derece soy sop canlı adam...” (FCG-EM/9) Anlam olarak ‘çok gayretli, işine dört elle sarılan’ diyebiliriz.

müteazzim: *TS*’de bulunmuyor. ‘Azametli, gösterişli’ anlamındadır: “Hiç tevazu hissetmiyerek, mağrur ve müteazzim bir eda ile sahnenin ortasında tatlı ve mahir sesiyle şarkı söylüyordu.” (FCG-EM/52)

müzayaka: Anlamı ‘sıkıntı geçim zorluğu’ olup *TS*’de bulunmuyor: “Bu müzayakanın devam edip gitmemesi, hattâ şiddetlenerek devam etmesi için hiçbir sebep yoktu.” (NSÖ-YOK/125) Bu madde başından sonra iç

madde olarak da (müzayaka içine düş-) verilebilir: “Kızıyla, Selma ile beraber büyük bir müzayaka içine düştüğünü ancak başkalarından duymuştu.” (NSÖ-YOK/23)

nabızgir: Sözlüğümüzde bulunmayan bu sözün anlamı ‘nabza göre şerbet vermesini bilen, herkesi kendi huyuna göre idare eden’dir: “Süsüne fevkalade düşkün ve okuma yazması bulunmamakla beraber ziyadesiyle kurnaz, nabızgir bir kadınmış.” (NSÖ-EZKA/32)

râvi: ‘Rivayet eden’ anlamında olup *TS*’de yer almıyor: “Hikâyenin râvisi bir gelin olduğunu düşünerek buna inanmamak münasipmiş.” (NSÖ-EZKA/12)

salgıncı: *TS*’deki (salgın) madde başının beşinci maddesindeki anlamı ‘yapan kişi’ diyebiliriz: “Hakikaten sıgırtmaçın kaçarken bağırdığı gibi, salgıncılar tıpkı bir salgın, veba, kolera, kara humma salgını gibi saldırdılar.” (FCG-EM/100)

soyguncu: Sözlüğümüzde bu madde başı var ama tamamen başka bir anlam taşıyan ve daha önceki bir yazımda gösterdiğim (*Türk Dili*, S. 97, Ekim 2015) anlamdaki ‘iş yapan kişi’ olarak tanımlayabiliriz. Dolayısıyla *TS*’deki bu söz tamamen iki ayrı anlam taşıdığından (I) ve (II) şeklinde ve madde başı olarak yer almalıdır: “Kız tarafından, sinirli bir hanım, tuhaf bir kolay söyleyişle, soyguncuya, Nazire Hanımın kahvesini çabuk hazırla, diye çıkışıyordu.” (FCG-EM/88)

tarafça: *TS*’de yok. ‘Taraflar bakımından’ anlamına gelir: “İki tarafça da bu dâva artık bu suretle halledilmişti.” (NSÖ-YOK/17)

ufla- pufla-: Bu ikileme sözlüğümüzde yoktur: “Daha ertesi gün vapurda hem ufladı, pufladı, hem de fakfon gözlüğünün üstünden etrafa kötü kötü baktı.” (ECG-EM/5) Anlamı ‘sıkıntısını belli edecek şekilde of çekmek’tir diyebiliriz.

zararsızca: ‘Pek fazla zarar vermeden, hatasızca’ anlamındadır; *TS*’de yoktur: “İlk önce Hayriye Hanım zararsızca çaldığı uduyla refakat etmek istemiş, fakat heyecanı buna müsaade etmemişti.” (NSÖ-YOK/33)

Taranan Kaynaklar:

(NSÖ-EZKA): Nahid Sırrı ÖRIK, *Eski Zaman Kadınları Arasında*, Oğlak yayınları, İstanbul 1995, 156 s.

(NSÖ-YOK): a.y., *Yıldız Olmak Kolay mı?*, Oğlak yayınları, İstanbul 1996, 185 s.

(FCG-EM): F. Celâleddin GÖKTULGA, *Eldebir Mustafendi*, Ahmet Sait Kitabevi, İstanbul 1943, 149 s.